

واژه‌بست /-e/ تصغیر و معرفه در زبان فارسی*

حسین عبدالملکی

دانشگاه بوعلی سینا، همدان

صادقی (۱۳۵۸) اسم عام را به سه دسته اسم جنس، معرفه و نکره تقسیم کرده است. در این مقاله به معرفی واژه‌بست^۱ /-e/ می‌پردازیم که از یک سو اسم جنس را به اسم معرفه تبدیل می‌کند و از سوی دیگر به اسم معرفه حالتی از تصغیر و تحبیب می‌بخشد. بنابراین آن را واژه‌بست /-e/ تصغیر و معرفه می‌نامیم. این واژه‌بست در کنار نُه واژه‌بست دیگری قرار می‌گیرد که شقاقی (۱۳۷۴) آنها را در زبان فارسی معرفی کرده است.

۱ مقدمه

عنصر زبانی /-e/ که با «های بیان حرکت» نوشته می‌شود، با توجه به نقشی که در زبان فارسی دارد و معنایی که به پایه می‌دهد، یک تکواژ محسوب می‌شود. این تکواژ به انواع پایه‌ها از جمله فعل، صفت، اسم و قید افزوده می‌شود. عنصر زبانی /-e/ بسیار زیابست و از جمله پربسامدترین صورتهای وابسته^۲ در زبان فارسی است؛ لذا بررسی این تکواژ و دسته‌بندی آن در انواع مختلف حائز اهمیت است. در بخش بعد به کاربردهای مختلف تکواژ /-e/ که تاکنون معرفی شده‌اند می‌پردازیم.

* در اینجا لازم می‌دانم از آقای دکتر امید طیب‌زاده و آقای دکتر محمد راسخ‌مهند که در تهیه این مقاله مرا یاری دادند، تشکر کنم.

1. clitic 2. bound forms

۲ پژوهشهای پیشین

قریب و دیگران (۱۳۸۰) «های غیر ملفوظ» یا همان «های بیان حرکت» را در پنج گونه دسته‌بندی کرده‌اند: حاصل مصدر (خنده)، نسبت (مشابهت: دهانه، مقدار: دو روزه)، صفت مفعولی (کشته)، اسم آلت (ماله) و تحقیر (پسره) (ص ۲۵۴-۲۵۵).

نجفی (۱۳۷۴) با اشاره به اینکه در فارسی تکواژهایی هست که فقط از یک واج ساخته شده‌اند به تکواژ /-e/ می‌پردازد و عنوان «پسوند» را به آن اطلاق می‌کند و ادامه می‌دهد که این پسوند /-e/ معانی مختلفی دارد و از آن جمله «مشابهت» است (ص ۷۵). از نظر نگارنده تکواژ /-e/ را در همه موارد نمی‌توان وند نامید و همان گونه که کاتامبا (۱۹۹۳) تأکید می‌کند، زبانها دارای تکواژهایی هستند که نه واژه مستقل هستند و نه می‌توان آنها را در زمره وندها قرار داد و این گونه تکواژها را تحت عنوان واژه‌بست بررسی می‌کند (ص ۲۴۵).

صادقی (۱۳۵۹ ب) در این باره می‌گوید که پسوند /-e/ یا /-a/ به ماده مضارع می‌پیوندد و اسم مصدر یا اسم عمل می‌سازد مانند: ناله، لرزه، بوسه، ستیزه و این پسوند در کلمه «انگیزه» معنی فاعلی دارد (ص ۹۷). وی در جای دیگر به گونه‌ای از «های بیان حرکت» اشاره می‌کند که بعد از صفت می‌آید و علامت معرفه است: کتاب بزرگه (۱۳۵۹ الف: ۱۱)

در بین دستورنویسان سنتی کاملترین تقسیم‌بندی را گیوی و انوری (۱۳۷۵) به دست داده‌اند. آنها پسوند /-e/ را برای ساخت اسم مصدر (ناله، گریه)، اسم آلت (ماله)، صفت مفعولی (گفته)، صفت و قید (یک شبه، سه ماهه)، شباهت (دندان، تصغیر و تحقیر (پسره)، معرفه (مادره)، مبالغه (می‌خواره)، اسم (زرده) و اسم منسوب (روزه) می‌دانند، همچنین تصریح می‌کنند که در مورد آخر اسم جدیدی از یک اسم دیگر ساخته می‌شود. آنها /-e/ را در لغاتی چون چهره، رخساره، کرانه و ریزه به عنوان پسوند در نظر نمی‌گیرند و آن را بخشی از لغت بسیط به حساب می‌آورند (ص ۲۹۱).

زوئیکی و پولوم (۱۹۸۳) تعدادی آزمون و پارامتر به دست داده‌اند که شقاقی (۱۳۷۴) با استفاده از آنها، در تحقیقی کاملاً متفاوت از دستوریان سنتی، به معرفی واژه‌بستهای زبان فارسی و تمیز آنها از وندهای تصریفی و اشتقاقی و همچنین تفاوت آنها با واژه پرداخته است. وی با گروه‌بندی هفت آزمون زوئیکی و پولوم در سه آزمون آوایی، صرفی و نحوی، وندهای فارسی را بررسی کرده است. او در آزمون آوایی، تکیه بر بودن وند را بررسی کرده است و به عنوان مثال نشان داده است که «بهاره» در معنی «بهار است» و «بهاره» به عنوان اسم خاص، دارای دو جایگاه تکیه متفاوت است؛ در اسم خاص تکیه در آخرین هجاست اما در معنی «بهار است» تکیه در هجای ماقبل آخر قرار دارد. بنابر این پسوند /-e/ تکیه نگرفته است، در همین راستا صادقی (۱۳۶۸) می‌گوید «تکواژی چسب به تکواژهایی گفته می‌شود که همیشه به دنبال واژه‌هایی دیگر می‌چسبند و با

آنها یک واحد تکیه‌بر تشکیل می‌دهند، در این گونه واحدها کلمه قبلی تکیه خود را آن چنانکه هست حفظ می‌کند». البته همان طور که شقاقی اشاره می‌کند برای شناسائی واژه‌بست تنها به تکیه نمی‌توان بسنده کرد زیرا واژه بست «یش» در عبارت «بهش گفتم» تکیه می‌گیرد. شقاقی (همان) در آزمون صرفی، به وابستگی، جلوگیری از وند افزائی، توزیع و خلاء اتفاقی وند پرداخته است: آزمون وابستگی بیانگر این است که واژه‌بست برخلاف واژه به تنهایی نمی‌آید:

۱. * یشان را تشکیل دادند.

آزمون جلوگیری از وند افزائی، ویژگی دیگر واژه‌بست را نشان می‌دهد که از پیوستن وند به مجموعه (پایه+واژه‌بست) جلوگیری می‌کند؛ با توجه به این آزمون واژه‌بست از دیگر وندها علی‌الخصوص وند اشتقاقی متمایز می‌شود.

۲ الف) کتابها را برداشتی. (کتاب+وند تصریفی «ها»+واژه‌بست «ر»)
ب) * کتاب راها برداشتی. (کتاب راها برداشتی).

وندها فقط به پایه‌های خاصی متصل می‌شوند، در حالی که واژه‌بست در گزینش پایه تقریباً آزاد عمل می‌کند:

۳. دَرشش خوبه. (صفت+واژه‌بست)

۴. کارش شاگردیه. (اسم+واژه‌بست)

۵. سمینار بعد از ظهره. (قید+واژه‌بست)

شقاقی آزمون خلاء اتفاقی را در زبان فارسی چنین تبیین می‌کند که «با افزودن پسوند اشتقاقی «ه» /-e/ به ستاک زمان گذشته بعضی از افعال می‌توان صفت مفعولی ساخت، اما کلمه‌هایی چون «*دویده» یا «*توانسته» در فارسی معاصر کاربرد ندارد».

وی در آزمون نحوی، قواعد نحوی از قبیل حرکت و حذف به قرینه را مد نظر قرار داده است. در آزمون حرکت تمایز بین واژه‌بست و واژه نشان داده می‌شود مانند جمله‌های (۶) و (۷) که در اولی واژه حرکت کرده و جمله همچنان دستوری است، اما در جمله (۷) با حرکت واژه‌بست جمله غیر دستوری می‌شود:

۶. کازت را زود تمام کن. ← زود کازت را تمام کن. (حرکت واژه)

۷. کازت را زود تمام کن. ← * کار را زود تمام کنت. (حرکت واژه‌بست)

قاعده نحوی حذف به قرینه نشان می‌دهد که واژه‌بست همچون واژه به قرینه عنصر یکسان در

۱. «ر» یا «ه» واژه‌بستهایی هستند که صورت کامل آنها «را» است. صورت اول به پایه‌هایی اضافه می‌شود که به مصوت ختم شوند و صورت دوم به پایه‌هایی می‌پیوندند که به صامت ختم می‌شوند مانند: «حسن دیدم».

جمله حذف می‌شود (مثالهای (۸) و (۹))، در حالی که وندهای تصریفی و اشتقاقی این قابلیت را از خود نشان نمی‌دهند (مثالهای (۱۰) و (۱۱)):

۸. علی دانشجوی ترم آخر است و حسین دانشجوی ترم دوم. (حذف واژه)
۹. دخترت و پسرت را نمی‌شناسم. ← دختر و پسرت را نمی‌شناسم. (حذف واژه‌بست)
۱۰. احمد قوی‌تر و کارآمدتر از بقیه است. ← *احمد قوی و کارآمدتر از بقیه است.^۱ (حذف وند تصریفی)
۱۱. مردی و خوشرویی را توأم دارد. ← *مرد و خوشرویی را توأم دارد. (حذف وند اشتقاقی)

شقایق با انجام این آزمونها نه واژه‌بست را در زبان فارسی معرفی می‌کند که از آنها سه واژه‌بست را ساده و شش واژه‌بست را ویژه می‌شمارد. واژه‌بست ساده به واژه‌بستی اطلاق می‌شود که با گونه کامل خود در زبان از نظر نحوی، توزیعی همسان و برابر دارد و ارتباط معنایی و آوایی آن با گونه کامل روشن و شفاف است. این واژه‌بستها عبارتند از «رِ یا ـِ»، «ـِ» و «ـَم» که صورتهای کامل آنها به ترتیب «(را)»، «(و)» و «(هم)» هستند. واژه‌بستهای ویژه به واژه‌بستهایی اطلاق می‌شود که یا فقط به صورت تکواژ وابسته وجود دارند، یعنی صورت کامل و غیر وابسته ندارند و یا توزیع صورت وابسته آنها منطبق بر صورت کاملشان نیست؛ مثلاً واژه‌بستهای «ئی»، «نکره»، «ئی» تخصیص نکره، کسره اضافه، نشانه تأکید «ها»، صورتهای وابسته فعل «بودن» و ضمائر پیوسته از این نوع هستند.

۳ پسوند /-e/ در مقام وند اشتقاقی

بنابر پنج آزمونی که کهنمویی‌پور (۲۰۰۰) به نقل از استامپه (۱۹۹۸) به دست می‌دهد، پسوند /-e/ در ساخت حاصل مصدر، اسم آلت، صفت مفعولی، ساخت صفت و قید، شباهت، صفت مبالغه و ساخت اسم، پسوندی اشتقاقی است زیرا اجزاء کلام را تغییر می‌دهد و موقعیت نحوی باعث آمدن آن نمی‌شود. برخلاف وندهای تصریفی که زیبایی زیادی دارند و خلأهایی در توزیع آنها مشاهده نمی‌شود، در توزیع پسوند /-e/ در ساختههای فوق، خلأهای فراوانی مشاهده می‌شود. به عنوان مثال نمی‌توان به هر بن مضارعی برای ساختن اسم آلت یا صفت مفعولی، پسوند /-e/ افزود. اضافه کردن کسره به پایه تغییر یکسانی در معنای پایه ایجاد نمی‌کند، چون در مواردی باعث ساخت صفت مبالغه از صفت می‌شود (می‌خواره) و در موارد دیگر منجر به ساخت اسم جدید (چشمه) می‌گردد و در آزمون آخر، در هیچ یک از موارد ذکر شده پسوند /-e/ باعث جلوگیری از وندافزایی نمی‌شود. پی‌واژه دیگری که به آن قبلاً اشاره شد /-e/ تصغیر و معرفه است و آن تکواژی است که بعد از پایه می‌آید. مثالهای زیر کاربرد این عنصر زبانی را نشان می‌دهد:

۱. چنانچه بعد از واژه «قوی» مکث شود، یعنی کلمه «است» از جمله حذف به قرینه شود جمله دستوری است.

۱۲. اتوبوسه سرعت زیادی دارد.

۱۳. چایبه سرده.

۱۴. داداشم مادره را برده خانه سالمندان.

در جمله (۱۲) چنانچه گوینده اسم «اتوبوس» را بدون تکواژ /-e/ بیاورد، منظورش تمام اتوبوسها می‌شود یعنی تبدیل به اسم جنس می‌شود، اما کلمه «اتوبوسه» اشاره به اتوبوس مشخص دارد. بنابراین در این جمله تکواژ /-e/ صرفاً معرفه‌ساز است. در جمله (۱۳) کلمه «چایی» بدون /-e/ هم برای گوینده و شنونده معرفه است و مسلماً منظور گوینده برای افزودن مفهوم تحقیر است. گوینده جمله (۱۴) با استفاده از عنصر زبانی /-e/ مفهوم «تحبیب» را به واژه مادر افزوده است. گاهی نیز پی‌چسب /-e/ هر دو ویژگی «معرفه» و «تصغیر» را به اسم می‌افزاید، جمله (۱۵) مثالی از این مورد است:

۱۵. کارگره به حق خودش قانع است.

بنابر مثالهای فوق تکواژ /-e/ باعث تغییر معنا و مفهوم کلمه نمی‌شود، بلکه مفهومی به آن اضافه می‌کند. همچنین اجزاء کلام پایه را نیز تغییر نمی‌دهد، یعنی مقوله اسم همچنان اسم باقی می‌ماند. بنابراین تکواژ /-e/ تصغیر و معرفه یک وند اشتقاقی نیست.

۴ پسوند /-e/ در مقام وند تصریفی

با توجه به آزمون اجزاء کلام می‌توان تکواژ /-e/ را در مورد کلماتی مانند «پسره، دختره، مرده، دکتره»، پسوندی تصریفی دانست، زیرا با افزودن این پسوند به پایه، مقوله پایه تغییر نمی‌کند. از نظر آزمون زبایی نیز پسوند /-e/ در کلمات فوق، پسوندی تصریفی است زیرا تقریباً با هر اسمی به کار برده می‌شود. این تکواژ از حیث آزمون جلوگیری از وندافزائی نیز پسوندی تصریفی است زیرا وجود آن، مانع از اضافه شدن وندهای تصریفی دیگر به کلمه می‌شود؛ مثلاً به اسم «پسره» امکان افزودن وند دیگری وجود ندارد، اما بر اساس آزمون چهارم، یعنی تأثیر ساختار نحوی جمله در آمدن وندهای تصریفی، صورت وابسته /-e/ متأثر از ساختار جمله نیست و امکان آمدن آنها در هر جمله‌ای با هر ساختاری وجود دارد. در آزمون پنجم وند را از حیث معنائی و تأثیر یکسان وند بر معنای جمله بررسی می‌کنیم. همان‌طور که در بخش قبل دیدیم، تکواژ /-e/ گاهی اسم جنس را معرفه می‌کند، گاهی فقط مفهوم تصغیر یا تحبیب به واژه می‌افزاید و گاهی هر دو مفهوم را به واژه پایه می‌افزاید، بنابراین از این لحاظ نیز یک وند تصریفی محسوب نمی‌شود.

بنابراین تکواژ /-e/ تصغیر و معرفه به لحاظ سه آزمون تغییر اجزاء کلام، زبایی و جلوگیری از وندافزائی یک وند تصریفی است، اما به لحاظ تأثیر یکسان بر معنای پایه و تأثیر ساختار نحوی بر آمدن وند تصریفی نمی‌تواند یک وند تصریفی باشد.

۵ پسوند /-e/ در مقام واژه‌بست

به اعتقاد نگارنده این سطور عنصر زبانی /-e/ تصغیر و معرفه را، همان طور که مشاهده کردیم، نه می‌توان کاملاً تصریفی دانست و نه پسوند اشتقاقی. حال برای اثبات واژه‌بست بودن این گونه از صورت وابسته /-e/، آزمونهای صرفی، آوایی و نحوی را به کار می‌گیریم.

در آزمون آوایی تکیه مورد نظر است. تکیه بر بودن تکواژ /-e/ تصغیر و معرفه همچون واژه‌بستها نیست و مانند وندهای تصریفی و اشتقاقی تکیه بر است.

در آزمون صرفی از چهار مبحث وابستگی، جلوگیری از وندافزائی، توزیع و خلاء اتفاقی استفاده می‌کنیم. از آزمون وابستگی برای تمایز نهادن میان واژه و واژه‌بست استفاده می‌شود، زیرا واژه می‌تواند به تنهایی و مستقل در جمله بیاید، اما واژه‌بست به پایه وابسته است و به تنهایی نمی‌تواند بیاید و چنانچه به صورت آزاد بیاید موجب غیر دستوری شدن جمله می‌شود:

۱۶. پسره با دوستانش بازی می‌کند. ← *ه با دوستانش بازی می‌کند.

از نظر آزمون وندافزائی نیز واژه‌بست شبیه وندهای تصریفی عمل می‌کند و از آمدن وندهای بعدی جلوگیری می‌کند، در این مورد هم بعد از کسره وندهای دیگر نمی‌تواند بیاید:

۱۷. مهندس‌ها برای بازدید از پروژه فردا می‌آید. ← * مهندس‌ها برای بازدید از پروژه فردا می‌آیند.

۱۸. پسره رفت آمریکا و دختره هم شوهر کرد. ← * پسره ام رفت آمریکا و دختره ام هم شوهر کرد.

با توجه به آزمون توزیع نیز می‌بینیم که محدودیت تکواژ /-e/ تصغیر و معرفه برای گزینش پایه بسیار کم است، در صورتی که وندهای تصریفی و اشتقاقی به پایه‌های خاصی متصل می‌شوند. به عنوان مثال صفت عالی همیشه به پایه‌ای از مقوله صفت متصل می‌شود، اما عنصر زبانی /-e/ تصغیر و معرفه در گزینش پایه آزاد است.

۱۹. دکتره کارش را خوب می‌داند. (اسم+ه)

۲۰. امشبه را مهمان ما باش. (قید+ه)

پی‌چسب /-e/ تصغیر یا معرفه به هر اسم معرفه که بخواهیم مفهوم تصغیر بدسیم افزوده می‌گردد؛ بنابراین با توجه به آزمون خلاء اتفاقی، برخلاف وندهای تصریفی و اشتقاقی عمل می‌کند. به طور مثال دو وند تصریفی «ها» و «ان» که به رستنی‌ها و نباتات افزوده می‌شوند در کلماتی مانند «درختها» و «درختان» کاربرد دارند، اما از دو صورت «بوت‌ها» و «بوتگان» فقط اولی به کار می‌رود (مثال از شقاقی).

در آزمون نحوی از دو قاعده نحوی «حرکت» و «حذف به قرینه» به ترتیب برای تشخیص واژه‌بست از واژه و واژه‌بست از وندهای تصریفی و اشتقاقی استفاده می‌شود. در قاعده نحوی حرکت از ترکیب دو واژه می‌توان یکی را حرکت داد:

۲۱. در خانه بزرگ است. ← خانه درش بزرگ است.

۲۲. معلمه خوب درس می‌دهد. ← * معلم خوب درسه می‌دهد.

در مثال (۲۲) چنانچه تکواژ /-e/ را به قید «خوب» که یک قید جمله است اضافه کنیم مفهوم جمله کاملاً عوض می‌شود و «خوب» تبدیل به صفت می‌شود و واژه «معلم» را توصیف می‌کند. قاعده نحوی حذف به قرینه نیز به دلیل وجود عنصر یکسان دیگر در جمله یکی از عناصر را حذف می‌کند:

به طور مثال:

۲۳. رضا اول به خانه رفت بعد به مدرسه [رفت].

۲۴. سماوره و یخچاله مفت نمی‌ارزند. ← سماور و یخچاله مفت نمی‌ارزند.

۲۵. کلاسه‌ها گرمتر و تمیزتر از راهرو هستند. ← * کلاسه‌ها گرم و تمیزتر از راهرو هستند.

۲۶. اینها همه ناشی از جوانی و خامی است. ← * اینها همه ناشی از جوان و خامی است. (مثال از شقاقی)

با توجه به جمله‌های (۲۳) و (۲۴) پی‌چسب /-e/ تصغیر و معرفه مانند واژه قابل حذف است، در حالی که وندهای تصریفی (جمله ۲۵) و وندهای اشتقاقی (جمله ۲۶) قابل حذف به قرینه از عنصر یکسان در جمله نمی‌باشند.

با توجه به آزمونهای انجام گرفته عنصر زبانی /-e/ تصغیر و تحبیب و معرفه‌ساز، واژه‌بست محسوب می‌شود و به سبب عدم وجود صورت کامل آن در زبان فارسی، به عنوان یک واژه‌بست ویژه در کنار واژه‌بستهای دیگر قرار می‌گیرد.

۶ نتیجه

تکواژ وابسته /-e/ به دو دسته واژه‌بست و وند اشتقاقی تقسیم می‌شود، که نوع اول یعنی واژه‌بست به دو نوع فعل پی‌بستی و تصغیر و معرفه‌ساز تقسیم می‌شود و هر دو، جزء واژه‌بستهای ویژه می‌باشند. در این مقاله، نوع دیگری از واژه‌بستهای زبان فارسی علاوه بر مواردی که قبلاً معرفی شده بودند، شناسایی شده است.

کتابنامه

- احمدی‌گیوی، حسن، حسن انوری، ۱۳۷۵. دستور زبان فارسی ۲. انتشارات فاطمی، تهران.
- شقایق، ویدا، ۱۳۷۴. «واژه‌بست چیست؟ آیا در زبان فارسی چنین مفهومی کاربرد دارد؟» مجموعه مقاله‌های سومین کنفرانس زبان‌شناسی، ص ۱۵۷-۱۴۱.
- صادقی، علی‌اشرف (و) غلامرضا ارژنگ، ۱۳۵۸. دستور سال دوم آموزش متوسطه عمومی؛ فرهنگ و ادب. وزارت آموزش و پرورش، تهران.
- صادقی، علی‌اشرف (و) غلامرضا ارژنگ، ۱۳۵۹ الف. دستور سال سوم آموزش متوسطه عمومی؛ فرهنگ و ادب. وزارت آموزش و پرورش، تهران.
- صادقی، علی‌اشرف (و) غلامرضا ارژنگ، ۱۳۵۹ ب. دستور سال چهارم آموزش متوسطه عمومی؛ فرهنگ و ادب. وزارت آموزش و پرورش، تهران.
- صادقی، علی‌اشرف، ۱۳۶۸. «عوض شدن جای تکیه در بعضی از کلمات فارسی»، مجله زبانشناسی، س ۶، ش ۱، ص ۲۸-۲۳.
- قریب، عبدالعظیم و دیگران، ۱۳۸۰. دستور زبان فارسی (پنج استاد). انتشارات فردوس، تهران.
- نجفی، ابوالحسن، ۱۳۷۴. مبانی زبانشناسی و کاربرد آن در زبان فارسی. انتشارات نیلوفر، تهران.

Haspelmath, Martin, 2002. *Understanding Morphology*. Arnold, London.

Kahnemuyipour, Arsalan, 2000. *On the Derivationality of Some Inflectional Affixes in Persian*. LSA, Chicago.

Katamba, Francis, 1993. *Morphology*. MacMillan Press LTD, London.